

УДК 343.1:341.322.5(091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.16>

ЕВОЛЮЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: ВІД ІМПЕРСЬКИХ КОДИФІКАЦІЙ ДО СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Ганенко І.С.,
*кандидат юридичних наук,
прокурор Херсонської окружної прокуратури
Херсонської області
ORCID: 0000-0002-9993-1117*

Ганенко І.С. Еволюція кримінально-процесуального захисту прав людини під час збройних конфліктів: від імперських кодифікацій до сучасного міжнародного гуманітарного права.

Стаття досліджує етапи еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини саме в часи появи збройних конфліктів. Метою дослідження є виділення особливостей змін практики захисту прав людини від імперських установ у XIX-початку XX столітті і до появи конструкцій міжнародного гуманітарного права та розслідування міжнародних кримінальних злочинів. Здійснений історико-правовий аналіз допоміг виявити процеси змін кримінального процесу, від практик забезпечення державної безпеки в імперських правових системах до первинних проявів гуманізації та захисту індивіда в міжнародному праві. Доведено, що еволюція норм міжнародного права сформувала нову модель, коли в її межах окрема особа стала суб'єктом безпосереднього міжнародного захисту. Цей перехід змусив вийти правову державну конструкцію за межі традиційної доктрини про абсолютний суверенітет держави. Обґрунтовано, що поточна архітектура міжнародно-правового регулювання закріплює «жорстке ядро» недоговорених прав. Утворені деталізовані процесуальні гарантії стосовно обвинувачених, включно з презумпцією невинуватості та обов'язковим правом на захист. Науковий внесок полягає у систематизації ролі інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності, який через принцип комплементарності стимулює держави до гармонізації національних кримінально-процесуальних норм. Практична цінність полягає у використанні результатів для удосконалення національного кримінального процесу в умовах війни та гармонізації внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами. Матеріали статті можуть бути застосовані у процесі фахової підготовки суддів, прокурорів та адвокатів, які здійснюють діяльність у сфері розслідування і судового розгляду воєнних злочинів. Перспективи наукових розвідок пов'язані з аналізом ефективності механізмів імплементації міжнародних процесуальних гарантій у правових системах держав, що перебувають у стані тривалого військового конфлікту. Це передбачає оцінку функціональної ролі принципу комплементарності у національних юрисдикціях та його впливу на зміцнення верховенства права.

Ключові слова: кримінальний процес. права людини. збройний конфлікт. міжнародне гуманітарне право. воєнні злочини. процесуальні гарантії.

Hanenko I.S. Evolution of criminal procedural protection of human rights during armed conflicts: from imperial codifications to contemporary international humanitarian law.

The article examines the stages of the evolution of criminal-procedural protection of human rights specifically during periods marked by the emergence of armed conflicts. The aim of the study is to identify the distinctive features of how human rights protection practices transformed from the imperial institutions of the nineteenth and early twentieth centuries to the development of international humanitarian law and the investigation of international criminal offences. The conducted historical and legal analysis made it possible to reveal the processes of change within criminal procedure—from

practices centred on safeguarding state security in imperial legal systems to the initial manifestations of humanization and the protection of the individual in international law. It is demonstrated that the evolution of international legal norms formed a new model in which the individual became a direct subject of international protection. This transition pushed the legal structure of the state beyond the traditional doctrine of absolute sovereignty. It is substantiated that the current architecture of international legal regulation establishes a “hard core” of non-derogable rights and detailed procedural guarantees for the accused, including the presumption of innocence and the mandatory right to defence. The scholarly contribution lies in systematizing the role of the institution of individual international criminal responsibility, which—through the principle of complementarity—encourages states to harmonize their national criminal-procedural norms. The practical value of the research is reflected in the possibility of applying its results to improve national criminal procedure during wartime and to align domestic legislation with international standards. The materials of the article may be used in the professional training of judges, prosecutors, and defence attorneys involved in the investigation and adjudication of war crimes. Future academic inquiries should focus on analysing the effectiveness of mechanisms for implementing international procedural guarantees within the legal systems of states engaged in prolonged armed conflict. This includes assessing the functional role of the principle of complementarity in national jurisdictions and its impact on strengthening the rule of law.

Key words: criminal procedure; human rights; armed conflict; international humanitarian law; war crimes; procedural safeguards.

Постановка проблеми. Еволюція захисту прав людини є причиною того, що всі воєнні дії, внутрішньодержавні збройні протистояння та окупаційні режими, штучно обмежують або спотворюють основні принципи реалізації фундаментальних прав і свобод людини. Дослідження історичних фактів щодо становлення різних імперських правових систем XIX і початку XX століття засвідчує – режими надзвичайного та воєнного стану систематично застосовувалися як нормована підстава для тотального або вибіркового обмеження конституційних гарантій. Визначаємо факт розширення дискреційних повноважень військових органів та наявні відступи від принципів справедливого судочинства, які і спотворили охорону прав людини. Наукова проблема дослідження в тому, що незважаючи на здобутки системи міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, процесуальні механізми захисту прав і свобод людини характеризуємо як фрагментарно-неоднорідні. Саме ці причини і формують доцільність поточного дослідження то постановку його проблеми.

Мета статті – провести дослідження історичної та правової еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Завдання дослідження:

- ідентифікувати основоположні принципи кримінально-процесуальних режимів у провідних імперських правових системах XIX – початку XX століття;
- дослідити післявоєнну трансформацію міжнародної правової системи та роль регіональних механізмів у формуванні незмінного ядра процесуальних прав, що підлягають обов’язковому забезпеченню навіть у період збройних конфліктів;
- проаналізувати еволюцію інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Огляд наукового доробку свідчить про те, що питання еволюції кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройних конфліктів перебуває в полі постійної уваги науковців, проте характеризується недостатнім рівнем систематизації в міждисциплінарній площині. Дослідження М. Ішей [16] розкриває тривалу історичну траєкторію становлення прав людини як універсальної категорії, що уможливило розгляд кримінально-процесуальних гарантій у контексті широких цивілізаційних трансформацій. Суттєвий науковий внесок у вивчення процесів гуманізації війни здійснив Б. Ван Дейк [23], чії праці присвячені взаємозв’язку між розвитком гуманітарних норм та формуванням сучасної правової концепції людської гідності. Значний масив наукових розвідок присвячено концептуальній природі міжнародного правозастосування в конфліктних ситуаціях, зокрема дослідженням Сааріо В. та Войто К. [21], які демонструють складність міжнародних механізмів моніторингу дотримання прав людини.

У науковому дискурсі значення має праця Р. Климкевич та ін. [17], у яких акцентовано увагу на кримінально-правових і процесуальних аспектах воєнних злочинів, а також дослідження

В. Крикуна, І. Ганенка й І. Бикова [18], присвячені проблематиці застосування кримінального процесу в умовах ведення бойових дій. Значущими є також аналітичні огляди міжнародної практики, представлені у працях Л. Сопільник [8], та компаративні дослідження еволюції гуманітарного права, здійснені І. Жаровською [3] та А. Александером [12], що забезпечують комплексну оцінку розвитку підходів до захисту особи під час війни.

Виклад основного матеріалу. Еволюційні процеси кримінального і процесуального захисту прав людини в початковому форматі – це складний і суперечливий процес, у якому ранні модерні держави намагалися поєднати розширення апарату державного контролю з формуванням мінімальних гарантій особи. Причому саме зовнішні та внутрішні воєнні конфлікти дедалі частіше ставали чинниками, що визначали межі допустимості як державного примусу, так і процесуальних прав обвинувачених, при цьому ще створюючи правове підґрунтя для майбутніх міжнародних гуманітарних стандартів, які лише починали формуватися у другій половині ХІХ століття. У російській імперській традиції ключову роль відігравав «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., доповнений Судовими статутами 1864 р., що запровадили принципи змагальності, суд присяжних та професійного адвокатського захисту. Проте вже закон «О чрезвычайной охране» 1881 р. та «Положение о военном положении» 1892 р. істотно розширювали повноваження адміністрації і дозволив створення військово-польових судів, застосування позасудових арештів та обмеження адвокатської діяльності під приводом державної безпеки, що фактично демонструвало можливість різкого звуження процесуальних гарантій залежно від військово-політичної ситуації.

Австро-Угорська імперія, маючи більш розвинену правову традицію, все ж зберігала суперечливий характер захисту особи. Так Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. та оновлений *Strafprozessordnung* 1873 р. чітко закріплювали право на захист, незалежність суду, презумпцію невинуватості. Водночас «*Ausnahmezustandsgesetz*» (Закон про надзвичайний стан) 1869 р., а також військово-кримінальні статuti 1855 р. давали дозвіл на територіях, охоплених повстаннями або воєнними діями, передавати цивільних осіб під юрисдикцію військових трибуналів, запроваджувати прискорені процедури та обмежувати право на оскарження. В той самий час, імперська адміністрація тлумачила поняття «безпека держави» надзвичайно широко, що створювало численні можливості для зловживань, особливо у періоди Балканських криз і Першої світової війни [14].

У Німецькій імперії після ухвалення *Reichsstrafprozessordnung* 1877 р., який забезпечував високий рівень процесуальних гарантій відповідно до принципів *Rechtsstaat*, надзвичайне законодавство, зокрема «*Gesetz über den Belagerungszustand*» 1851 р., що формально залишалося чинним і після об'єднання Німеччини. Воно встановило тоді режим «стану облоги», який дозволяв військовим командирам фактично перебирати на себе функції цивільного управління, вводити цензуру, здійснювати обмеження свободи пересування, проводити арешти без санкції суду та розглядати окремі категорії справ у військових судах. Ці прояви засвідчили збереження дуалізму між проголошеними правами і практикою їх призупинення під час воєнних конфліктів та масових заворушень. Схожі тенденції спостерігалися і в інших імперських утвореннях: Османській, Британській, Французькій імперіях – де, незважаючи на поступове становлення кодифікованого кримінального процесу, зберігалася розгалужена система військової юстиції, яка забезпечувала прискорене провадження, обмеження допуску адвокатів або навіть повну їх відсутність у справах про державну зраду, шпигунство та порушення правил безпеки в умовах війни [14, 15].

Процесуальні гарантії, навіть якщо вони існували формально, майже завжди значно звужувалися в умовах війни або надзвичайного стану, коли держави користувалися широкими прерогативами, спрямованими на забезпечення оборони, стабільності влади та придушення опору. Право на захист, що у мирний час визнавалося основоположним елементом справедливого суду, у період воєнних конфліктів підпадало під численні обмеження: у російській практиці військово-польових судів зразка 1905–1907 років адвокати нерідко були відсторонені від участі у процесі [21]. У Німеччині під час Першої світової війни справи про шпигунство розглядалися у закритому режимі, що обмежувало доступ обвинувачених до матеріалів; у Австро-Угорщині суди у зоні бойових дій застосовували спрощені процедури, які дозволяли постановляти смертні вироки упродовж кількох годин без повного дослідження доказів. Заборона тортур, хоча й була частиною більшості модерних правових систем, на практиці нерідко ігнорувалася у випадках розслідування злочинів проти держави; показовим є те, що міжнародні норми, такі як Декларація С.-Петербурзька 1868 р.,

яка забороняла негуманні засоби ведення війни, не містили процесуальних гарантій щодо поводження з підозрюваними, що залишало значний простір для свавілля з боку військових структур [14, 22].

Використання воєнного стану для розширення дискредитації органів влади характерне майже для всіх імперських систем. Є історичні правові акти (як, російське «Положение о военном положении» 1892 р., з Німеччини – «Gesetz über den Belagerungszustand», австрійська право це «Ausnahmezustandsgesetz»), в яких закріплено право командування обмежити, за потреби, свободу слова, пересування, збори людей або запровадити комендантську годину. Також вони містять норми направлені на тимчасове скасування або призупинення дії окремих процесуальних основ. Ці речі підривають самі фундаментальні гарантії справедливого суду, оскільки вже суд ставав інструментом військово-політичної влади, він не був тоді незалежним арбітром, який захищав всі права особи тих часів. У багатьох випадках подібного роду режими зазнавали розширення без чітких часових меж, що і будувало імперську практику використання воєнного стану для контролю над політично нелояльними землями. Історичні практики фіксують ці прояви на території Царства Польського, Галичини, і в Ельзасі-Лотарингії.

Перші міжнародні кроки з обмеження свавілля держав у воєнний час виникли саме як відповідь на ці надмірні повноваження. Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років, зокрема Конвенція (IV) «Про закони та звичаї сухопутної війни» та доданий до неї Регламент, уперше кодифікували у міжнародному вимірі правила поводження з військовополоненими, заборони репресій проти цивільних та певні вимоги до окупаційної адміністрації. Але все ж таки наведені документи зосереджувалися переважно на матеріальних нормах ведення війни, а процесуальний захист підозрюваних або обвинувачених залишався нерозвиненим, оскільки міжнародне право того часу не мало інституту індивідуальної кримінальної відповідальності. Ранні Женевські конвенції, особливо Конвенція 1864 р. про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях, а також концентрувалися на гуманізації війни, але не визначали процедурних гарантій щодо затриманих осіб [3, 20].

Післявоєнне формування сучасних міжнародних стандартів захисту прав людини в збройних конфліктах розгорталося як радикальна зміна правової парадигми, у межах якої людська гідність уперше була поставлена в центр міжнародного правопорядку. Правові інструменти, створені для запобігання жорстокості війни, набули як універсального, так і процедурного виміру, що перетворило взаємовідносини між державою, індивідом та міжнародною спільнотою [2]. Статут ООН 1945 р., передусім у статтях 1, 55 і 56, закріпив обов'язок держав поважати та забезпечувати права людини, підкресливши, що міжнародний мир не може існувати без фундаментальних свобод, і тим самим створив передумови для нової системи, у якій навіть війна не могла слугувати виправданням порушення базових прав [9]. Ці речі згодом були деталізовані у Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародних пактах 1966 р., які встановили універсальні стандарти захисту особи, включно з заборонаю тортур, гарантіями справедливого суду та захистом від свавільного затримання.

Паралельно з розвитком універсальних стандартів зростала потреба переосмислення гуманітарних норм війни, що після руйнувань Другої світової війни набуло особливої ваги, оскільки досвід масових злочинів проти цивільних довів недостатність попередніх Гаазьких норм. Саме тому Женевські конвенції 1949 р. – чотири базові договори, спрямовані на захист поранених, хворих, військовополонених та цивільних і заклали нову модель регулювання збройних конфліктів. У них індивідуальна людина стала первинним адресатом захисту, а держави зобов'язалися забезпечувати гуманність поводження незалежно від того, чи визнається статус конфлікту, чи триває окупація, чи відбуваються внутрішні заворушення [5, 6]. Значущою є Женевська конвенція IV про захист цивільного населення, яка вперше прямо заборонила колективні покарання, взяття заручників, тортури, незаконні депортації, та містила норми, що стосуються судових гарантій – стаття 64-75 встановлювали вимоги до кримінального переслідування цивільних, включно з правом на справедливий суд і заборонаю винесення вироків без належного процесу [4, 23].

Потім сформувався як фундаментальний зсув у міжнародному праві, оскільки вперше в історії була розірвана традиційна доктрина абсолютного імунітету держави та її органів за злочини. Так вчинені під час війни, а сама особа, незалежно від її посадового статусу, політичної ролі чи включеності до військової ієрархії, була визнана повноцінним суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності. Ці положення знаходимо у статтях 6–8 Статуту Міжнародного військового трибуналу 1945 р. (Нюрнберзький статут) та у положеннях Токійського статуту 1946 р., які ко-

дифікували поняття злочинів проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Вони і започаткували епоху, в якій злочинні дії державних лідерів більше не могли прикриватися концепцією «державних актів» або наказом вищого командування [19].

Додаткові протоколи 1977 р. до Женевських конвенцій стали черговим етапом еволюції, оскільки вони не лише розширили коло захищених осіб, зокрема в міжнародних конфліктах, але й напряду закріпили процесуальні стандарти: статті 75 Протоколу I та 6 Протоколу II визначили мінімальні судові гарантії, які повинні дотримуватися щодо будь-якої особи, підозрюваної у вчиненні злочину, включно з презумпцією невинуватості, заборонаю примусу до визнання вини, правом на захисника та правом на перегляд вироку [13].

Сучасне міжнародне гуманітарне право розглядає військову необхідність не як *carte blanche* для здійснення державою будь-яких дій у межах збройного конфлікту, а як категорію, що діє виключно в межах двох фундаментальних обмежень – принципів пропорційності та розрізнення. Розрізнення вимагає чіткого встановлення правового статусу кожного об'єкта або особи, поділяючи їх на військові цілі та цивільних, які користуються презумпцією захисту відповідно до статей 48–51 Додаткового протоколу I 1977 року. Пропорційність, у свою чергу, забороняє завдання шкоди цивільним особам або об'єктам, яка є надмірною щодо очікуваної конкретної та безпосередньої військової переваги [13].

Наступні фази розвитку міжнародного кримінального права були пов'язані з появою «*ad hoc*» трибуналів під егідою Ради Безпеки ООН. Прецедент це – Міжнародний кримінальний трибунал по Югославії, він діяв відповідно до Резолюції 827 (1993 р.). Інший випадок Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, у відповідності до положень вже Резолюції 955 (1994 р.). Вони і стали першими інституціями, що не лише відтворили основоположні принципи Нюрнберзької моделі, а й значною мірою розширили як понятійний, так і процесуальний вимір міжнародної кримінальної відповідальності. МКТЮ у справах *Tadić* (1995–1997), *Kunarac* (2001) і *Čelebići* (1998) суттєво уточнив склад воєнних злочинів, включно з визначенням «збройного конфлікту міжнародного характеру», поняттям «нападу на цивільне населення» та кваліфікацією сексуального насильства як воєнного злочину та злочину проти людяності, що заклало нові стандарти для подальших міжнародних судів і національних юрисдикцій. МКТР. Також маємо визначити і роль справи *Akayesu* (1998), яка вперше у міжнародному праві дала широке тлумачення поняття геноциду, включивши до нього сексуальне насильство як спосіб знищення групи, що стало концептуальним проривом у кримінально-правовому аналізі масових злочинів [7] (табл. 1).

Таблиця 1

**Еволюція моделей кримінально-процесуального захисту прав людини
в умовах збройних конфліктів (XIX–XXI ст.)**

Історичний етап	Основна нормативна база	Ключові обмеження процесуальних прав	Механізми надзвичайних повноважень	Реальні наслідки для прав людини	Міжнародно-правова реакція / еволюція
Імперські моделі (XIX – поч. XX ст.)	– імперські кримінально-процесуальні кодекси (Російська імперія 1845/1864; Австро-Угорщина 1853/1873; Німеччина 1877)	– обмеження або фактичне усунення права на адвоката у військово-польових судах; – прискорені процедури, відсутність апеляцій; – позасудові арешти, закриті процеси.	– воєнний стан та надзвичайна охорона; – військово-польові суди з дискретною юрисдикцією; – адміністративні депортації та цензура.	– масові репресії та придушення політичної опозиції; – Савілія військових командирів; – руйнування незалежності судової влади.	– перші спроби міжнародної гуманізації: Декларація 1868 р., Гаазькі конвенції 1899/1907; – формування концепту обмеження засобів ведення війни.

Рання кодифікація гуманітарного права (кін. XIX – 1939)	– Гаазькі конвенції й регламенти 1899–1907; – Женевська конвенція 1864 р. (перша); – розвиток національних військових статутів.	– Відсутність ГАРАНТІЙ для цивільних під владою окупаційних адміністрацій; – нечіткі стандарти щодо поведження з підозрюваними; – можливість страти без повноцінного суду.	– розширення повноважень окупаційної влади; – Дискретні воєнні накази; – широка юрисдикція військових трибуналів.	– системні порушення прав цивільного населення під час воєн (Балкани, Перша світова війна); – відсутність міжнародного механізму відповідальності	– усвідомлення недостатності Гаазьких правил; – формування передумов до Женевських конвенцій 1949 р.
Повоєнний міжнародно-правовий порядок (1945–1977)	– статут ООН 1945 р.; – Загальна декларація прав людини 1948 р.; – Женевські конвенції 1949 та ст. 3, що застосовується у конфліктах неміжнародного характеру.	– заборона катувань і нелюдського поведження стає абсолютною; – визнання мінімальних судових гарантій у конфліктах (ст. 64–75 ЖК IV); – неможливість винесення вироків без законної процедури.	– міжнародний контроль за гуманністю поведження; – обмеження свавільних арештів; – поступове звуження дискреції військових структур.	– документальна фіксація злочинів Другої світової війни; – формування нових стандартів прав людини; – поява інституту індивідуальної кримінальної відповідальності.	– Нюрнберзький і Токійський трибунали; – створення системи універсальних прав людини; – підготовка до появи додаткових протоколів 1977 р.
Становлення міжнародної кримінальної юстиції (1977–1998)	– Додаткові протоколи I та II 1977 р.; – Резолюції РБ ООН про створення МКТЮ (1993) та МКТР (1994)	– Чітко закріплені мінімальні судові гарантії (ст. 75 ДПП; ст. 6 ДПП); – Заборона засудження без справедливого суду – Підвищення ролі захисту та процесуальних прав обвинувачених.	– механізми міжнародного кримінального переслідування; – розширення юрисдикції ad hoc трибуналів; – нові стандарти доказування та процесу.	– Судове визнання сексуального насильства як воєнного злочину (справа Akayesu); – формування прецедентів тлумачення воєнних злочинів і злочинів проти людяності.	– розвиток міжнародного кримінального права; – кодифікація стандартів у Римському статуті 1998 р.
Сучасний етап глобальних стандартів (1998 – до сьогодні)	– римський статут МКС 1998 р.; – практика МКС, МКТЮ, МКТР, гібридних судів; – розвиток «жорсткого ядра» недоговорених прав.	– абсолютні гарантії: заборона катувань, рабства, довільного позбавлення життя; – розширення прав потерпілих у процесі (ст. 68 МКС) – суворі стандарти допустимості доказів.	– комплементарність як контроль за державами; – міжнародні ордери на арешт; – глобальні механізми кооперації з МКС.	– посилення міжнародної відповідальності за воєнні злочини; – системна фіксація злочинів у сучасних конфліктах (Україна, Сирія); – зміцнення ролі процесуальних прав у глобальній юстиції.	– консолідація міжнародної кримінальної юстиції; – інституційне укорінення МКС як центрального механізму боротьби з безкарністю.

Джерело: власна розробка автора.

Міжнародні відносини будуються на базовому простому принципі – безпека держави понад усе. Права окремої людини не завжди є основою захисту з боку держави, їх приносять в жертву заради самої ідеї. Від перших спроб вгамувати жорстокість війни, від Гаазьких угод кінця XIX століття і аж до всеосяжних Женевських конвенцій 1949 року, людство поступово виробило спільні правила гуманності. Після жахів Другої світової війни світ усвідомив, що навіть «військова необхідність» має межі поширення. Вона не може виправдовувати будь-які злочини проти людяності, її зважують на терезах пропорційності та розрізнення між військовими та мирними жителями. Так державна могутність перестала бути безмежною, отримавши правові обрис.

У цій системі захисту існує особливо міцний осередок – недероговані права. Це ті абсолютні гарантії, які ніхто і ніколи не може у людини відібрати: ні в тилу, ні в зоні конфлікту. Ні тортури, ні рабство, ні свавільне позбавлення життя, бо це невід’ємне право кожної людини бути визнаною особою перед законом, незалежно від обставин. Ці принципи, закріплені у міжнародних угодах, стали тим моральним компасом, за яким вимірюються дії держав.

Знакове значення для розвитку міжнародної кримінальної юстиції мало створення Міжнародного кримінального суду (МКС) відповідно до Римського статуту 1998 р., що набув чинності у 2002 р., оскільки це був перший постійний міжнародний кримінальний суд, юрисдикція якого поширювалася на найбільш тяжкі міжнародні злочини: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та, з 2018 р., злочин агресії. Римський статут встановив детальну та інноваційну систему процесуальних гарантій, включаючи статті 55–67, які визначають права підозрюваних та обвинувачених, зокрема право мовчати, право не бути примушеним до самообвинувачення, право на правову допомогу, право на перекладача, право на суд у розумний строк, право на допит і виклик свідків захисту, право на презумпцію невинуватості та право на повну інформацію про зміст обвинувачення [1].

Інноваційним був також інститут участі потерпілих, закріплений у статті 68 Статуту, який дозволив жертвам не лише виступати в процесі, а й подавати заяви, отримувати доступ до матеріалів справи та представляти свої інтереси через окремих представників, що стало безпрецедентним для міжнародних кримінальних трибуналів і значно розширило концепцію процесуальної справедливості. Крім того, Римський статут уперше закріпив обов’язок держав співпрацювати з МКС у питаннях арешту підозрюваних, збирання доказів, передачі осіб, проведення експертиз та інших слідчих дій, що сформувало глобальний правовий механізм протидії безкарності за найтяжчі міжнародні злочини [10].

Базовим елементом універсалізації процесуальних стандартів став принцип комплементарності, закріплений у статті 17 Римського статуту, який визначає, що МКС виконує свою юрисдикцію лише тоді, коли держава не бажає або не здатна проводити реальне та неупереджене розслідування або судовий розгляд. Цей принцип створив нову архітектуру взаємодії між міжнародним і національним кримінальним правом, оскільки він спонукає держави гармонізувати власні кримінальні кодекси та кримінально-процесуальні норми з міжнародними стандартами, водночас залишаючи за ними первинну відповідальність за притягнення до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах [10, 11]. Саме завдяки цьому механізму багато держав ухвалили нові закони про воєнні злочини, внесли зміни до процедур судочинства, посилили гарантії захисту свідків і потерпілих.

Висновки. Історико-правовий аналіз показав еволюційний шлях кримінального процесу – від забезпечення державної безпеки в імперських правових системах до формату гуманізації та захисту індивіда. В імперіях (XIX – поч. XX ст.) кримінально-процесуальні норми конструювалися так, що під час збройних конфліктів або надзвичайних станів відбувалося суттєве обмеження прав обвинувачених (право на адвоката, оскарження вироку). Обмежувалися і процеси передавання цивільних справ до юрисдикції військово-польових судів, чия діяльність була спрямована на швидке придушення опору, а не на справедливе судочинство. Після Другої світової війни ця парадигма змінилася на користь визнання недерогованих прав і мінімальних судових гарантій, які зберігають свою чинність навіть в умовах війни, що є принциповим якісним зрушенням.

Еволюція міжнародного права призвела до якісно нового підходу, за якого індивід визнається суб’єктом безпосереднього міжнародного захисту, виходячи за межі традиційної доктрини про абсолютний суверенітет держави. Цей зсув розпочався з Женевських конвенцій 1949 р., які вперше деталізували процесуальні гарантії для цивільного населення в окупації (статті 64–75 Женевської конвенції IV). Сучасна архітектура, представлена Додатковими протоколами 1977 р. та Римським

статутом МКС 1998 р., закріпила абсолютні гарантії (наприклад, заборона тортур, свавільного позбавлення життя) і деталізовані права обвинувачених (право мовчати, право на захисника, презумпція невинуватості). Інститут індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності став базою проти безкарності за воєнні злочини. Він зруйнував концепцію імунітету державних діячів за воєнні злочини і наслідки війни. Саме започаткована Нюрнберзьким і Токійським трибуналами система покарання інституціонулювалася до рівня започаткування Міжнародного кримінального суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господаренко В.М., Лещенко С.О., Охман О.В. Поняття військових злочинів у міжнародному кримінальному праві: еволюція та сучасне розуміння. *Соціальний розвиток: економіко-правові аспекти*. 2025. № 9. С. 1-7. <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.9.06>.
2. Європейська конвенція з прав людини. 4 листопада 1950 р. (ETS No 005). URL: <https://www.echr.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/005>.
3. Жаровська І.М. Історія виникнення й розвитку міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. вип. 1(1). С. 12-14. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1\(1\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1(1)_4).
4. Женевські конвенції 1949 р. URL: <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf>.
5. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
6. Конвенція ООН проти катувань 1984 р. URL: https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?chapter=4&clang=_en&mtdsg_no=IV-9.
7. Пашинна Л. Міжнародно-правовий захист прав людини під час збройних конфліктів у історичній ретроспективі. *Міжнародне право*. 2024. № 2 (47). Р. 68-81. DOI: 10.37566/2707-6849-2024-2(47)-6.
8. Сопільник Л.С. Міжнародна перспектива судового захисту прав потерпілих від війни. *Академічні візії*. 2024. № 29. С. 1-9. DOI: 10.5281/zenodo.14870382.
9. Статут ООН 1945 р. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. URL: https://treaties.un.org/Pages/ShowMTDSGDetails.aspx?chapter=18&lang=en&mtdsg_no=XVIII-10.
11. Угода про привілеї та імунітети МКС. 9 вересня 2002 р. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=18&clang=_en&mtdsg_no=XVIII-13.
12. Alexander A.A Short History of International Humanitarian Law. *European Journal of International Law*. 2015. Vol. 26 No 1. P. 109-138. <https://doi.org/10.1093/ejil/chv002>.
13. Bantekas I., Oette L. The application of human rights in armed conflict and the international criminalisation process. In: *International Human Rights Law and Practice*. Cambridge University Press/ 2013. P. 567-612. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139048088.015>.
14. Cherif Bassiouni M., Crimes against Humanity in International Criminal Law, 2nd revised ed., The Hague: Kluwer Law, 1999. 610 pages.
15. Greppi E. The evolution of individual criminal responsibility under international law. *International Review of the Red Cross*. 1999. Vol. 81. No 835. P. 531-553. <https://doi.org/10.1017/S1560775500059782>.
16. Ishay M. R. The history of human rights: From ancient times to the globalization era. University of California Press, 2008. P. ix-450. <https://doi.org/10.1525/j.ctv1xxscm>.
17. Klymkevych R., Lisitsyna Y., Maksymovych R., Serkevych I., Ustrytska N. Violation of Laws and Customs of War: Criminal-Legal and Procedural Aspect. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol. 15. No 02 (April-June). P. 275-292. https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2023/08/19_Klymkevych-et-al-.pdf.
18. Krykun V., Hanenko I., Bykov I. Criminal Procedural Protection of Human Rights in Conditions of an Armed Conflict. *Revista Justiça do Direito*. 2023. Vol. 37. No. 3. P. 142-156. <https://doi.org/10.5335/rjd.v37i3.15361>.
19. Lysyk V., Shperun K. UN Practice in Protecting Human Rights During Armed Conflicts. *Evropský politický a právní diskurz*. 2024. Vol. 11. No 4. P. 16-26. <https://doi.org/10.46340/eppd.2024.11.4.2>.

20. Nykyforak V., Maksymiuk O., Cheban V., Anatiichuk V., Pavliuk A. Human rights protection during armed conflicts: Problem aspects. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13. No 75. P. 80-88. <https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.7>.
21. Saario V. Voitto, Cass Rosemary Higgins. The United Nations and the International Protection of Human Rights: A Legal Analysis and Interpretation. *California Western International Law Journal*. 1977. Vol. 7. No 3. Article 9. P. 615-638. URL: <https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol7/iss3/9>.
22. The evolution of international criminal law. Strategic Survey. 1999.no 100(1). P. 29–38. <https://doi.org/10.1080/04597239908461107>.
23. Van Dijk B. Boyd. Human rights in war: On the entangled Foundations of the 1949 Geneva Conventions. *American Journal of International Law*. 2018. Vol. 112. No 4. P. 553-582.